

סֵפֶר הַמַּדְבָּר בְּאֶרֶץ - יִשְׂרָאֵל

דברי הכנס הראשון
תשס"ו - 2006

עורך מדעי: יעקב אשל

THE FRONTIER DESERT OF ERETZ-ISRAEL

Proceedings of the
1st Annual Meeting - 2006

Edited by
Ya'acov Eshel

© כל הזכויות שמורות, תשס"ז - 2006
למרכז סיור ולימוד סוסיא

הפצה:

מרכז סיור ולימוד סוסיא

ד.ג. דרום הר-חברון, 90401

טלפון: 02-9961245, פקס: 02-9963424

דוא"ל: info@susya.org.il

אתר האינטרנט: www.susya.org.il

עימוד ועיצוב העטיפה: עידית אפרים
הכנת איורים לדפוס: דליה ומנחם אגוזי
הדפסה: דפוס ארידן, ברקן

מסת"ב ISSN 1565-8309

נדפס בישראל - תשס"ז, 2006

תוכן העניינים

5	.....	מבוא
7	..... מפעלי המים בערד הקדומה	יהודה גוברין
17	..... קברים וקבורה באשתמוע שכדרכ הר-חברון	בועז זיסו
31	..... הרודיון, על סֶפֶר המדבר	אהוד נצר
41	..... מבני הקבורה המפוארים בחורבת סוסייה	יובל ברוך
	למהותם של מגדלי הקולומבריה בסֶפֶר המדבר לאור	שחר בֶּץ
49	..... החפירות האחרונות באזור יהיר	
65	..... תהליך ייצור היין ב"נת המשוכללת" הביזנטית	יהושע דריי
75	..... צמחי מרפא של סֶפֶר מדבר יהודה	אמיר קיטרון

הרודיון, על סֶפֶר המדבר

אהוד נצר

האוניברסיטה העברית בירושלים

בעקבות תהליכי ההתיישבות האינטנסיביים שהתרחשו בסביבות הרודיון החל מאמצע המאה ה-20 לספירה, קשה כיום, למו שמזמין למקום, לעמוד על אופיו האמיתי של האזור כ"ספר המדבר" (איור 1). התמונה הייתה שונה במידה מרובה עד לאמצע המאה ה-20; במקום התגוררו משפחות מעטות של בדואים אשר נדדו בחלק מן השנה עם עדריהם, ובחלקה האחר נטו כאן את אוהליהם, זאת בכדי לנצל את האפשרויות לגדל במקום גידולי בעל (כשנים גשומות), בעיקר חיטה ושעורה.

בשנות ה-40, ובעיקר ה-50 של המאה ה-20, חל באזור הנדון תהליך מהיר של מעבר למגורי קבע, כאשר בעידודו של המלך עבדאללה הקימו הבדואים משבט התעמרה בתי-אבן (שמואלי, 1973). חשוב לציין כי למרות המעבר למבנים קבועים, אורח החיים של הבדואים

איור 1: מבט מפסגת הר הרודיוני כלפי דרום מזרח

איור 2: מבט מפסגת הר הרודיון כלפי צפון-מזרח; ריכוז הבניינים הגדול הינו ה"כפר" זעטרה

לא השתנה בפועל. הן בכל מה שקשור בהיגיינה האישית והן בעבודות הבית, כמו בישול. מצב זה בא לכלל ביטוי מלא בשפה הערבית - בית בנוי אבן מכונה בית-חג'אר (בית-אבן), בעוד והאוהל שהיה עשוי ככלל מיריעות שנארגו משער גמלים, מכונה בשם בית-שער (בית [עשוי] שערות). גם תופעת הנדידה עם העדרים בחיפוש אחר מרעה, המשיכה להתקיים גם לאחר הקמת בתי-האבן, לפחות באמצעות כמה מבני המשפחה.

בסוף שנות ה-60 וראשית שנות ה-70 של המאה ה-20, לאחר מלחמת ששת הימים, החל תהליך מהיר של שינוי באורח חייהם של הבדואים באזור הנדון, כאשר נבנו באזור ראשוני היישובים היהודיים. השינוי באורח חיי הבדואים התרחש בין השאר כתוצאה מהקמת רשתות של מים וחשמל, וכלל גם נטיעה מסיבית של עצי פרי, בעיקר זיתים, נטיעה שהייתה לה במידה מרובה משמעות פוליטית. בעקבות תהליכים אלו הולך ונעלם אופיו המדברי למחצה של אזור נרחב, ובתוכו סביבותיה של הרודיון (איור 2).¹

לא כן היה הדבר בימיו של הורדוס. מספר היישובים באזור הרודיון היה קטן ביותר, ואחד הבודדים ביניהם היה היישוב תקוע. הדבר עולה בברור מן הסקרים הארכאולוגיים שנערכו באזור (ראו: מפת הרודיון-בסקר ישראל; הישרפלד, 1985, מפה 308). יש להניח כי באותה תקופה גם לא נעו במדבר עדרי צאן שהוחזקו על-ידי משפחות או שבטים שזו הייתה פרנסתם העיקרית, זאת בניגוד לשבטי הבדואים שנעו כאן במאות השנים האחרונות (איור 3).

1. התרשמותו האישית של המחבר במשך שנות פעילותו הארוכות בהרודיון, החל משנת 1972.

אי אפשר להפריד דיון אודות מיקומה של הרודיון מאירועי יום גורלי אחד - שחל בשנת 40 לפנה"ס - אחד משלושה אירועים המתוארים בפירוט על-ידי יוסף בן-מתתיהו: (1) האירוע הראשון - בריחת הורדוס בהשאי מירושלים. זמן קצר לפני אותו יום גורלי, אולי מספר שבועות, ניסה מתתיהו אנטיגונוס, הנסיך החשמונאי, לשנות סודי עולב ביהודה בעזרת הפרתים, לאחר שהללו כבשו את סוריה, שכנתה מצפון של ממלכת החשמונאים. בניגוד לפצאל, אחיו הבכור של הורדוס והורקטוס השני החשמונאי, הכוהן הגדול והשליט ביהודה עד לאותה שנה, חושי הפוליטיים המתחזקים של הורדוס מנעו ממנו מלהצטרף אל מונתיהו אנטיגונוס והפרתים, שהשתלטו על יהודה. הורדוס נמלט בהשאי מירושלים, בוודאי בחסות החשיכה, יחד עם שומרי ראשו ובני משפחתו - מבצע לוגיסטי מורכב למדי, דומה כי מטרתו הראשונה הייתה להגיע אל פטרה, בירת הנבטים. מה שהכריב את מסלול המסע דרך מדבר יהודה, זאת מתוך תקווה להעזר בנבטים או לפחות להשתמש ברכוש המשפחה, שככל הנראה היה מצוי בפטרה. בדיעבד, ברגע של חילשה, התכזבו הנבטים להורדוס, והוא נאלץ לשנות את תכניתו.

(2) האירוע השני - הוא תאונת דרכים בה התהפכה מרכבתו של קיפרוס, אמו של הורדוס, תאונה שהסתיימה אמנם בטוב, אך לרגע דומה היה כי האם נפצעה, ורורדוס, שאיבד את שלוות נפשו, כמעט ולקח את חייו בידי.

איור 3: סביבותיה של הרודיון - ציורו של ברטלט משנת 1842

2. מלחמת היהודים א, ל"ג, ז-ה; קדמוניות היהודים ל"ד 358; מלחמת היהודים א, כ"א, ה; קדמוניות היהודים ט"ו, 322-325; קדמוניות היהודים ט"ז, 14-12; מלחמת היהודים א, ל"ג, א, ו, ה; קדמוניות היהודים ל"ז, 199-196; מלחמת היהודים ג, ג, ה.

(3) האירוע השלישי - הקרב סמוך להרודיון. שעות ספורות לאחר שהורדוס ואנשיו עזבו את ירושלים התגלה דבר הבריחה; אנטיגונוס ותומכיו החלו לדלוק אחריהם עד שהדביקוס במקום בו נבנתה לאחר מכן הרודיון (איור 4). הקרב שהתפתח הוא האירוע השלישי, בו הייתה ידו של הורדוס על העליונה, וכך התאפשר המשך המסע. מאחר וידם של הנבטים לא הושטה לעזרה, פיצל הורדוס את אנשיו - בני משפחתו נשלחו למצדה ואנשי צבאו מצאו מקלט בהרי חברון (אדום). הוא עצמו שם פעמיו לאלכסנדריה, מתוך כוונה להפליג לרומא כדי לבקש את עזרת הרומאים.

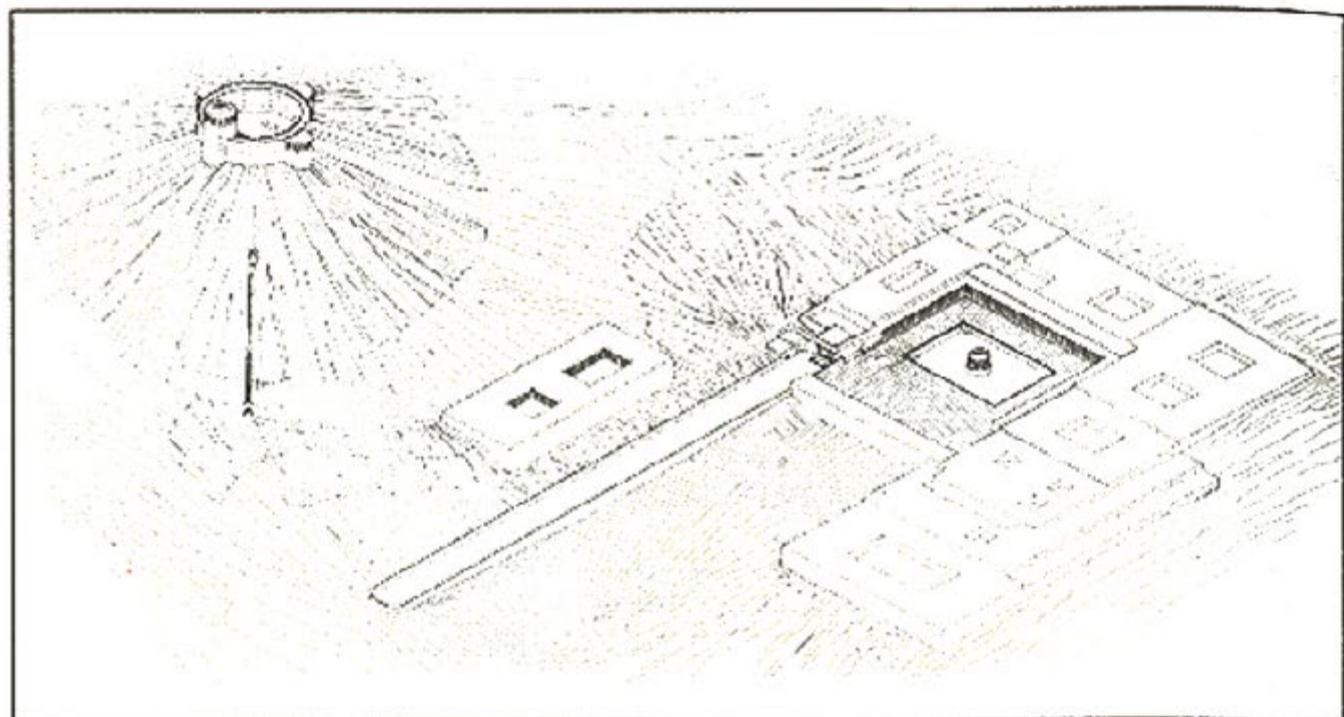
אינני יודע באם ניתן לקבוע היום האם המסלול בו נחר הורדוס, בכדי להגיע אל הנבטים, נמשך לאורך אחת מדרכי המלך המוכרות או לאורכו של שביל נידח. כך או כך, מדובר בקשר המדבר ובמדבר יהודה שבוודאי לא שקקו חיים באותן שנים. יש לחזור ולהדגיש, מכל מקום, כי בניגוד לתמונה אשר תוארה לעיל, המבטאת את התפתחות האזור שחלה בעיקרה במאה ה-20, בימי הבית השני היה האזור ריק למדי מתושבים.

* * *

שלושת האירועים הללו, אשר את ההשפעה המצטברת שלהם על הורדוס זכנה "טראומה", הביאו את הורדוס, ללא כל ספק, לקבל את ההחלטה הגורלית להפוך את הרודיון למקום קברו ולאתר הנצחתו. בכך יצר הורדוס לעצמו קושי של ממש; לא זו בלבד שהרודיון רחוקה מירושלים עיר הבירה ומקום מגורי הקבע של המלכים, היא גם מצויה בתנאים המדבריים למחצה של ספר המדבר.

איור 4: הרודיון-תחתית - האזור בו קרוב לוודאי התחולל הקרב הגורלי

איור 5: מבט אנטומטרי משוחזר של הרודיון בתפארתה

מיקומו הגאוגרפי של אזור הרודיון לא הרתיע את הורדוס מלקשור את שמו ואת מקום קבורתו באתר בו נערך הקרב עם אנטיגונוס. החלטה שנעשתה לעניות דעתנו כבר בשלב מוקדם בקריירה המלכותית שלו. בהחלטתו זו של הורדוס, לקשור את שמו ומקום קבורתו בהרודיון, יצר הורדוס לעצמו דיכמה של ממש, ביצד להנציה את שמו במקום כה נידח, מחוץ לכירה ירושלים ולאזורים המיושבים של יהודה והרי גם מצבת קבר, בסופו של דבר, נבנית כדי "לראות ולהראות", במיוחד כשעסקינן במלך רב פעלים.

הפתרון היה, ועל כך כבר עמדתי פעמים רבות, להקים כאן ארמון ענק - ארמון המיועד במיוחד לימי הקיץ (איור 5: נצר, 1999, 90-92, 107-108; Netzer, 1981, 102-109). הארמון נועד להפוך את המקום מאתר בלתי ידוע לאתר מפורסם, ארמון שכל אדם שהשתייך ל"מי ומי" של יהודה, שאף להיות מוזמן אליו. הנוף מרהיב העין אך עבר מדבר יהודה, ים-המלח והרי מואב, היה ללא ספק נורם מדרבן בהחלטתו זו של המלך, את אספקת המים, שהייתה הכרחית לקיום ארמון נרחב עתיר גנים וכריכות, ניתן היה לפתור בקלות יחסית. את הורדוס, מכל מקום, הטרידה יותר שאלת הקשר בין הרודיון וירושלים, במיוחד במה שקשור למקום הקבורה וההנצחה. הידיעה כי במהלך חצי יום מן הכירה מצוי ארמון מפואר, לא סיפקה את המלך השאפתן. הוא רצה שהאתר גם יראה מן הכירה או סביבתה המיידית. וכך נולד הרעיון להקים את ארמון-מבצר-ההר - הקונס המלאכותי שהיוזב הוא קטום, אך בזמנו בלט ממנו המבנה העגול המרשים, וכצידו המגדל המזרחי רב הקומות. בכך הושלם הרעיון הטמון בכסיסה של הרודיון: האתר הינו מסוכ ידוע ונרשק, אמנם חבוי בספר המדבר אך לא נעלם, הוא נראה ממרחקים, מוכר וידוע, ועל כן לא ניתן להתעלם ממנו - לא רק שמוחמד בא אל ההר - ההר גם בא אל מוחמד.

נוסף לפתרון אספקת המים, שהובאו מאזור כריכות שלמה ארטס, היה על הורדוס לפתור שתי בעיות נוספות: ראשית, קיום צוות אחזקה קבוע ונאמן, ושנית, ביטחון את

איור 6: ארמון-מבצר-ההר במבט מדרום

נושא צוות האחזקה פתר הורדוס על ידי העברת בירת המחוז מכית צור להרודיון.³ אחרי הכל, בבואו עם אורחיו לשהות ולבלות בארמון הקיץ הגדול, סביבה ידידותית המורכבת מאנשים נאמנים למלך הייתה לא רק חיונית אלא גם הכרחית.

ניתן להטיל ספק אם אכן המיקום של הרודיון, כבירת מחוז, היה אידיאלי. יש להניח כי בית-צור הייתה ממוקמת באתר מרכזי ונוח יותר. אך דומה כי בעוד ובמושגים של ימינו בירת מחוז מצטיירת כמקום אליו תושבי המחוז "עולים לרגל" לשם הסדרת ענייניהם, הרי בימיו של הורדוס בירות המחוז שימשו אמנם כמרכז פעילותם של פקידי השלטון, אלא שפעילותם (גביית מסים, פעולות פיקוח וכדומה), נעשתה בעיקר תוך כדי תנועתם של פקידים אלו בין היישובים השונים. ייתכן ומגורים בהרודיון אילצו אותם לנוע למרחקים ארוכים יותר (בניגוד לבית-צור), אך הדבר ניתן היה לביצוע. היתרון של קיום צוות קבוע ונאמן בהרודיון, שממילא אמור היה להתגורר באזור, היה בעל משמעות.

כאן המקום לציין כי העונות בהן שהו אורחי המלך בהרודיון, היו בעיקר תקופת הקיץ. אם כי גם חודשי האביב והסתיו באו בחשבון לבילוי באתר. מלבד פירות וירקות שנאספו מן הגנים שניטעו באתר, דומה כי האספקה שנדרשה במקום הובאה בעיקרה מירושלים ויישובים אחרים ביהודה.

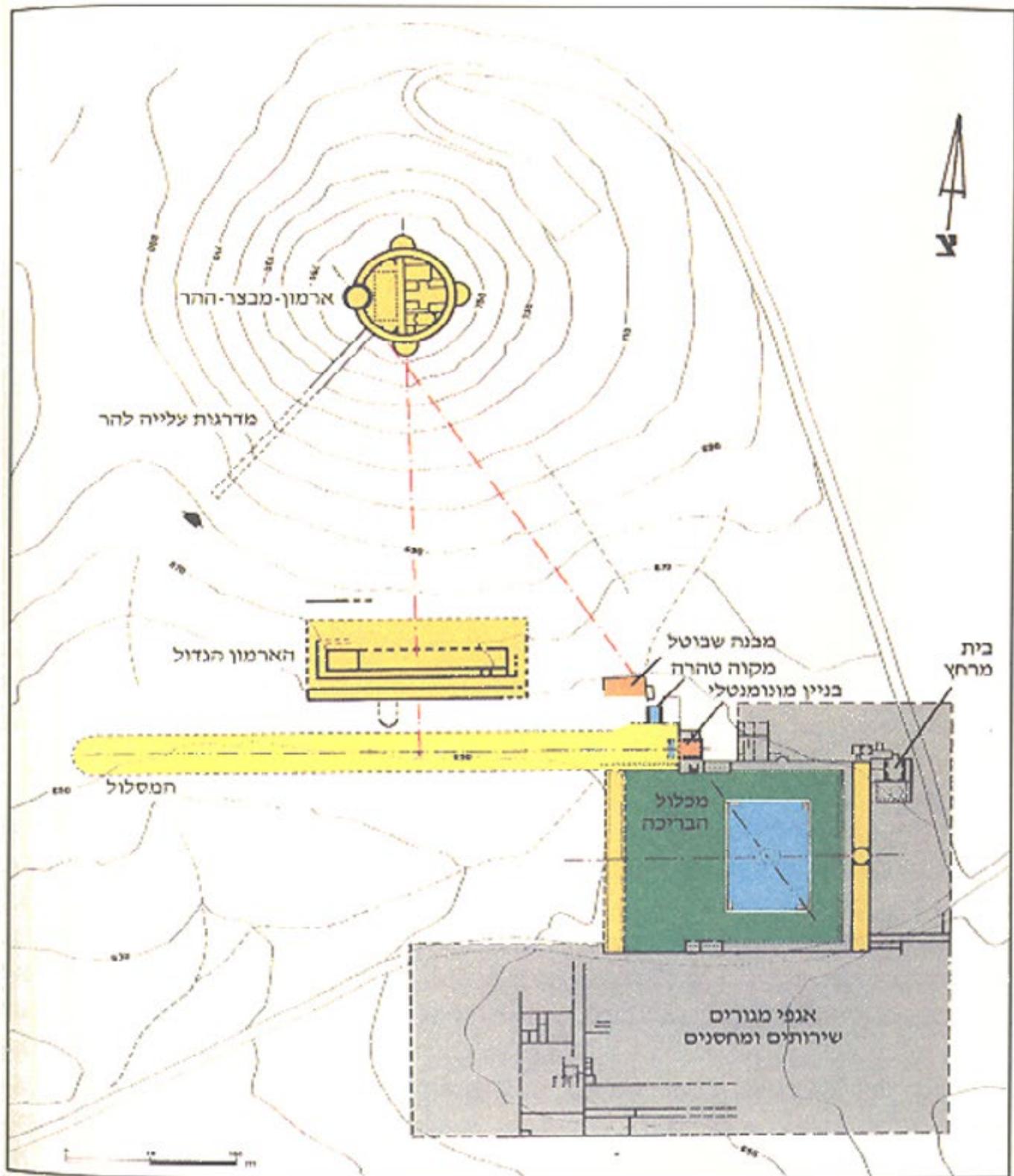
3. מסקנה זו נובעת מהשוואת הרשימות הטופרכיות בתקופה החשמונאית ולאחר ימיו של הורדוס. וראו: אבי-יונה, 1962, 62, 70.

את נושא הביטחון פתר הורדוס על-ידי שילוב יוצא דופן ומרשים שבין ארמון, מבצר ומונומנט - זאת באמצעות הקונס שנבנה בעמל רב (איורים 5, 6). יחד-עם-זאת, אני מתעקש לחזור ולהבהיר כי לעניות דעתי אין כל הצדקה לכלול את הרודיון ברשימת מבצרי המדבר הכוללת את אלכסנדריון שמעל בקעת הירדן (נצר, 1982); דוק-סרנטל, קיפרוס ונוסייב-עוישייה שמעל ליריחו (נצר, 1999, 62); הורקניה ומצדה שבמדבר יהודה; ומכוור שממזרח לים-המלח. מרביתם של המבצרים הללו הוקמו לראשונה עוד בימי החשמונאים, והורדוס רק הרחיב אותם והתאימם לצרכיו הוא. המבצרים נועדו מלכתחילה למטרות שונות, כמו הגנה על זרכים ואינטרסים כלכליים, מקום למעצר מהגנדים פוליטיים, ומקום משמר על אוצרות המדינה. אך בראש ובראשונה הוקמו מבצרי המדבר על מנת להבטיח את ביטחון בית המלוכה כעת צרה ומצוקה (כולם, מכך מקום. נהנו בפועל מן התנאים הטופוגרפיים והמדבריים של מדבר יהודה, בקעת הירדן ואזור ים-המלח). למבצר בהרודיון מכל מקום, שהיווה חלק מהרודיון רבתי, היה תפקיד מרכזי אחד ויחיד - להבטיח את שלומם של המלך ואנשיו כאשר הם שהו בארמון הקיץ המפואר. אחרי הכל, הורדוס לא היה הראשון בין מלכי יהודה ליישם פתרון ממין זה. קדם לו אלכסנדר ינאי אשר קבר את ארמון החשמונאים הראשון שנבנה ביריחו והקים מעליו, על גבי תל מלאכותי מוקף חפיר, ארמון מבוצר אשר נועד אך ורק להגן על שלומן של המלך ואורחיו, שעה ששהו בילו ושחו להנאתם בארמון החורף. זאת למרות העובדה כי לרשותו של ינאי עמדו מבצרי מדבר רבים (קיפרוס, דוק-קרנטל ואולי אף נוסייב-עוישייה - היו ממוקמים ממש קרוב לאתר ארמונית החורף). והוא לא נזקק למבצר נוסף, בשולי בקעת יריחו, בנקודה שהייתה נחותה מבחינת ההגנה עליה (נצר, 1999, 18-21).

* * *

ברצוני להתייחס כאן לחייה: מקום קברו של הורדוס. לאחר הפסקה של למעלה מהמשנים חידשנו לאחרונה את העבודה באתר, זאת על-מנת להמשיך ולחשוף את השרידים במכלול אותו קשרנו בעבר. ועדין קושרים, במערך הקבורה - מכלול הכולל את מסלול ההלוויה, את הבניין המונומנטלי, את מקווה הטהרה הגדול, ואת ריכוז האבנים המפוארות שמקורן בבניין שפורק לשם הקמת כנסייה ביזנטית. במהלך החיפוש אחרי מקורן של האבנים המפוארות הללו חשפנו שטה נרחב ביותר, שטיבל לא רק שרידים רבים מן התקופה הביזנטית, אלא גם שרידים משמעותיים מן התקופה ההרודיאנית הקשורים בעיקרם, קרוב לוודאי, באחוזת הקבר. לעניות דעתנו, על-פי הממצאים החדשים, עבודה אחוזת הקבר לפחות רבנית אחת, במהלך ימי חייו של הורדוס. הממצא החשוב ביותר בעניין זה הם יסודות של מבנה באורך של 25 מ' וברוחב של כ-8 מ', שהיה בנוי קירות עבים. מבנה זה או שלא הושלם או שפורק שעה שנבנו המסלול והבניין המונומנטלי (איור 7). חשוב לציין כי בצד המבנה שפורק היה גם מקווה טהרה בעל שתי טריכות, שאף הוא יצא מכלל שימוש, ואת מקומי תפשו. כך נראה הדבר, המקווה הגדול הסמוך אל המסלול והבניין המונומנטלי.

בסוף עינת שנת 2000, בטרם נפסקה החפירה בעטייה של האינתיפדה השנייה, הגענו למסקנה כי להלכה ייתכן ומבנה כן שלושה חדרים, הנסמך בצד המקווה הגדול אל המסלול, הוא מקור האבנים המפוארות ששימשו להקמת הכנסייה (נצר ועמיתים, 2001, 137-142).

איור 7: תכנית כללית של הרודיון רבתי עם הצירים האדריכליים המשמעותיים ששימשו בעת תכנון האתר

הנחת העבודה שלנו, כי גילוי המבנה ממנו נלקחו האבנים המפוארות יסייע לאתר את מקום חדר הקבורה, הועמדה בסימן שאלה. תקוותי היא כי ממצאי החפירות המחודשות, המיועדות לסיים את חשיפת הקצה המערבי של המסלול, תתרום להבנת המערך ההרודיאני של האזור הנדון. לגבי מקום

הקבורה קיימות מספר אפשרויות: (1) חדר הקבורה היה מעל לקרקע, כמו מאוזוליאום, ופורק בשלמותו; (2) חדר הקבורה מצוי מתחת לפני הקרקע, בסמיכות לאזור הנחפר, ויתגלה בהמשך החפירות; (3) חדר הקבורה מצוי מתחת לארמון-מבצר-ההר, והכניסה אליו הייתה באמצעות גרם המדרגות העולה אל ההר, או אולי באמצעות מנהרה שתחילתה הייתה סמוכה למסלול. אני עדיין פוסל את האפשרות כי הקבר היה על ראש ההר (Foerster, 1969), כמו לדוגמה בבסיס המגדל המזרחי העגול.⁴ אין לי ספק בכך כי קבוצת המבנים בהרודיון-תחתית, שנוכרה לעיל, הינה חלק ממערך הקבורה, אחרת אין למבנים אלו כל משמעות. סביר להניח כי הציר האדריכלי האלכסוני הקושר את מרכז הבריכה הגדולה שבהרודיון-תחתית עם המגדל העגול על ראש ההר, עשוי להתקשר, בצורה זו או אחרת, עם המיקום של חדר או מערת הקבורה (איור 7). בהקשר לכך אציין כי המבנה באורך 25 מ' עם המקווה שבצדו, שפורק וכוסה עוד במהלך חייו של הורדוס, מצוי אף הוא (כמו הבניין המונומנטלי) באורך אותו ציר אלכסוני. לפי אותו הניגון, גם באם חדר הקבורה מצוי במעמקי ההר, ייתכן והוא מצוי מתחת למגדל המזרחי, על אותו ציר אדריכלי.

***

לית מאן דפליג כי הרודיון הוא אתר יוצא דופן. מיקומה בספר המדבר לא מנע מהורדוס לממש את הקמת המכלול האדריכלי הענק, כתוצאה ישירה מן הטראומה אותה חווה. רק הרצון להקבר בהרודיון ולהנציח במקום את שמו של המלך - למרות הריחוק מירושלים ותנאי ספר המדבר - הביאו למיזוג המיוחד במינו בין ארמון קיץ רחב ממדים, בירת מחוג, אתר הנצחה ומקום הקבורה.

רשימת מקורות

- אבי-יונה מ', 1962;
 גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים.
 הירשפלד י', 1985;
 סקר ארכיאולוגי של ישראל, מפת הרודיון (הר הורדוס) (108/2), 11-17, ירושלים.
 נצר א', 1982;
 "הרודיון - מכלול אדריכלי רב-תפקודי", קתדרה, 22, עמ' 201-202.
 נצר א', 1999;
 ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול, ירושלים
 נצר א', קלמן י' ולוריס ר', 2001;
 "מבנים ממזרח לבניין המונומנטלי בהרודיון תחתית", בתוך: י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון, אריאל, י', עמ' 137-142.
 שמואלי א', 1973;
 התנחלות נוודים במרחב ירושלים במאה העשרים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים.

4. לא זו בלבד שעל-פי מנהגי הדת היהודית לא ניתן לקבור בתוך בית מגורים (והרי ארמון נועד לשמש גם את יורשיו של המלך), אלא שהארמון נשמר בשלמותו, על מתקניו, בזמן הנציבים הרומאים, ושימשו לאחר מכן את המורדים במהלך מרד החורבן ובתקופה שכן המרידות ברומאים. ועד ועד למרד בר-כוכבא.